

Pleszczyński, Andrzej / Rozwałka, Andrzej

Józef Niedźwiedź, "Leksykon historyczny miejscowości dawnego województwa zamojskiego". Zamość 2003. Oficyna Wydawnicza "Kresy" : [recenzja]

Archeologia Polski Środkowowschodniej 9, 345-349

2007

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Andrzej Pleszczyński, Andrzej Rozwałka

Józef Niedźwiedź, *Leksykon historyczny miejscowości dawnego województwa zamojskiego*. Zamość 2003, 669 s., mapa. Oficyna Wydawnicza „Kresy”

Praca Józefa Niedźwiedzia należy do kręgu modnych ostatnio i jakże potrzebnych badań nad dziejami regionalnymi. Już na wstępie też trzeba zaznaczyć, że recenzowana publikacja spełnia wiele z oczekiwań pasjonatów historii lokalnej, dając im do ręki najpełniejsze do tej pory kompendium wiedzy o przeszłości miejscowości byłego województwa zamojskiego, istniejącego w latach 1975-1998. Autor podjął się wykonania trudnego wysiłku rejestracji i klasyfikacji wielu rozproszonych informacji, dotyczących tak wykrojonego regionu, tkwiących w różnego rodzaju wydawnictwach, poczynając od monumentalnego XIX-wiecznego *Słownika Geograficznego Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich* po współczesne opracowania regionalistyczne, deklarując również korzystanie ze zbiorów archiwalnych. W efekcie jego pracy powstał leksykon zawierający około 900 ułożonych alfabetycznie haseł, z których każde mówi o najważniejszych faktach z przeszłości danej miejscowości, istniejących niegdyś w niej obiektach, właścicielach i mieszkańcach. Wszyscy zainteresowani z pewnością docenią pozytyw wydawnictwa, bo posiada ono oczywiste walory. Obowiązkiem recenzenta jest jednak przede wszystkim wykazywanie niedoskonałości publikacji i luk w przedstawionych materiałach, bo przecież niezbędne jest to do postępu wiedzy i może też dopingować Autora do kolejnych owocnych prac.

Nawet nie zorientowany w problematyce czytelnik może od razu zwrócić uwagę na szereg wątpliwości wiążących się z generalną koncepcją dzieła Józefa Niedźwiedzia. Na wstępie już ciśnie się na usta pytanie, dlaczego za podstawę swoich rozważań Autor przyjął teren istniejącego niespełna 25 lat województwa, skoro rzecz dotyczy tysiącleci? Nie znajdziemy niestety w recenzowanej pracy żadnych poważniejszych uzasadnień wyodrębniania terytorium przyjętego przez Autora za obszar „Zamojszczyzny”. Jest to zaś niezbędne w tego

typu publikacji. Umieszczony na wstępie, przed hasłami *Rys historyczny* też nie rozwiewa przedstawionej tu wątpliwości, wprowadza za to szereg kolejnych. Pojawia się tam mianowicie anachroniczna już dziś nazwa „Grody Czerwieńskie” na oznaczenie całych południowo-wschodnich kresów państwa piastowskiego obejmujących nie tylko południową Lubelszczyznę, ale też Przemyskie. Od dawna już przecież wiadomo, że termin „Grody Czerwieńskie” – w takiej formie, jak traktuje go podręcznikowa, szkolna historia – jest jedynie wymysłem historiografii, a osadnictwo Zamojszczyzny zawsze oddzielone było od ekumeni ziemi przemyskiej Roztoczem z Puszczą Solską (A. Poppe 1953). Powszechność tego błędu w popularnych dziejach regionu (i nawet syntezach historii ojczystej) nie usprawiedliwia bynajmniej naszego Autora. Później zresztą już w czasach dominacji ruskiej, co zauważone zostało w *Leksykonie* (s. 13), ziemie traktowane w recenzowanej pracy jako „Zamojszczyzna” wchodziły w skład księstw włodzimierskiego i bełskiego, podczas gdy Przemyskie posiadało odrębną organizację polityczną. Istnieje zresztą tendencja, by owe mityczne „Grody Czerwieńskie” sprowadzać właśnie do Zamojszczyzny, jej cień pojawia się w recenzowanym wydawnictwie. Z przywołanym powyżej problemem wiąże się też inna jeszcze okoliczność. Brak mianowicie w pracy koniecznej refleksji na temat historycznych zmian granic ziem wchodzących w skład wyodrębnianego przez niego terytorium dzisiejszej Zamojszczyzny i ich silnego aż do drugiej wojny światowej związku z terenami zabużańskimi.

Wadliwa wydaje się być w ogóle część przyjętych we wstępnym szkicu *Rysie historycznym* podstaw chronologicznych porządkowania materiału. Nawet z samego recenzowanego tekstu wynika niezbicie, że wiek XIII nie był żadną cezurą w dziejach interesujących Autora ziem; bardziej znaczące są natomiast okresy: XI w. – gdy państwo ruskie drogą masowej deportacji

pierwotnej ludności w okolicy Kijowa zmieniło stosunki etniczne w dzisiejszej Zamojszczyźnie – oraz wiek XIV, gdy ziemie te znalazły się w orbicie wpływów polskich. Jednak są to w gruncie rzeczy detale.

Bardziej poważne zarzuty wiążą się już z budową samych haseł *Leksykonu* i ich charakterem. Brak niestety w notach miejscowości konsekwentnie stosowanej ramy, czy szablonu, według którego grupowane byłyby informacje oraz wskazówki bibliograficzne, w tym także te, dotyczące treści archiwaliów. Te ostatnie potrzebne są zwłaszcza przy wymienianiu początków miejscowości, które nieraz dość bałamutnie ukazywane są w pracach regionalistów. Jeśli publikacja ta miałaby stanowić podstawę do poważniejszych badań, hasła musiałyby zawierać przejrzystą konstrukcję umożliwiającą szybkie wyszukiwanie zainteresowanym konkretnych wiadomości. Podawanie zamiast tego intuicyjnie wiedzionego wątku chronologicznego obrazującego rozwój ośrodka nie ułatwia sprawy. Otrzymujemy bowiem w rezultacie zestaw informacji, z których trudno korzystać np. nie można się zorientować, czy coś pozostało z obiektów wymienianych w notach – a to jest niesłychanie ważne nie tylko dla badaczy kultury materialnej, ale też np. turystów, czy innych pasjonatów, dajmy na to określonego typu tradycyjnego budownictwa (karczm, młynów itp.). Przecież takim ludziom m.in. taki leksykon powinien służyć. Nie zawsze też wiadomo, skąd Autor czerpie przekazywane informacje. Czasami w przypadku faktów kluczowych dla ich umocowania właściwsze byłoby przywołanie źródła (oryginalnego archiwalnego), a nie publikacji, bo przecież zdarza się niesłychanie często w regionalistyce (i nie tylko niestety!), że opracowania sporządzane są w sposób nie budzący zaufania: po prostu jeden autor przepisuje od drugiego, powielając błędy.

Korzystanie z leksykonu utrudnia też brak dokładnej mapy pokazującej wszystkie zamieszczone w nim miejscowości ze specyfikacją ich zmieniających się warunków przyrodniczych, ekonomicznych – sieć dróg i podziałów administracyjnych regionu. Nie pomaga też w czerpaniu wiedzy o Zamojszczyźnie ściśle alfabetyczny porządek not dotyczących ośrodków lokalnych nie uwzględniający w ogóle ich położenia i sąsiedztwa. Tubylec bez problemu znajdzie miejscowości danej gminy, czy powiatu, ale już nawet mieszkaniac Zamojszczyzny z terenów od niej odległych nie będzie potrafił zebrać ich ze sobą. W *Leksykonie* nie ma w ogóle żadnych tabel pokazujących zgrupowania miejscowości w ramach jednostek administracyjnych ani w przeszłości, ani współcześnie.

Bogdan Szyszka w przedmowie do naszej publikacji pisze: *Autor na podstawie źródeł archiwalnych i wielu opracowań z dziedziny archeologii oraz historii umiejętnie wyselekcjonował najistotniejsze informacje*

dla tego typu opracowania (s. 8). Trudno zgodzić się w pełni z tym stwierdzeniem. Nie jest ono całkowicie prawdziwe ani w przypadku wiadomości historycznych, ani też archeologicznych. Te ostatnio zwłaszcza – co dziwne, bo Autor jest przecież archeologiem – potraktowane zostały prawdziwie po macoszemu.

Zwraca uwagę, że Autor we *Wstępie* dokonał zarysu pradziejów i wczesnego średniowiecza ziem Zamojszczyzny w oparciu o źródła archeologiczne dając Czytelnikowi ogólną orientację, jednakże niemalże całkowicie zrezygnował z wyników badań archeologicznych sporządzając noty poszczególnych miejscowości. Tam zawsze dzieje zaczynają się od pierwszej wzmianki w źródłach pisanych. Nie sposób zrozumieć tej postawy. Czyżby zabytki starsze były pozbawione znaczenia w naszej Ojczyźnie tak przecież ubogiej, na tle innych krajów Europy, w materialne pozostałości przeszłości z powodu szalejących wojen, egoizmu i głupoty elit? Przecież wszędzie, gdzie ludzie mają nawet podstawy świadomości historycznej, obiekty pradziejowe – rekonstrukcje archeologiczne, przyciągają uwagę mas, pobudzając patriotyzm lokalny i, rzecz to nie bez znaczenia, ożywiają ruch turystyczny.

Komentarz archeologiczny jest niezbędny w publikacji tego rodzaju, bowiem ziemia zamojska obfituje w liczne stanowiska pradziejowe, które weszły do syntez pradziejów ziem polskich i trzeba wiedzę o nich propagować (A. Gardawski, J. Kowalczyk 1978; W. Hensel, T. Wiślański 1979; J. Kmiecński 1989a; 1989b; A. Kokowski 2005), tym bardziej, że omawiane są one w fachowych opracowaniach monograficznych pradziejów naszego regionu (W. Gumiński 1989; A. Kokowski 1993; 1995; 1999; J. Libera 1995; 1998; 2001; H. Taras 1995; A. Zakościelna 1996; S. Czopek 1997). Wymieńmy chociażby stanowiska w Bondyrzu, Czerniczyźnie, Gródku nad Bugiem, Guciowie, Masłomęczu, Podlodowie, Strzyżowie, Tarnogórze, Teptiukowie, Topornicy, Turkowicach, Tyszowcach i Werbkowicach. Szczególne zdziwienie budzi lakoniczne zaznaczenie tzw. stanowisk eponimicznych, czyli tych, od których pochodzi nazwa kultury lub grupy kulturowej – stanowiska: w Strzyżowie, Czerniczyźnie i Masłomęczu (J. Głosik 1968; J. Machnik 1978; M. Gedl 1989; A. Kokowski 1991; S. Czopek 1999). Szereg zjawisk kulturowych obecnych w przeszłości terenów zamojskich ma swoje rozległe koneksje, żeby wymienić najbliższe wschodnie, na obszarach zachodniego Wołynia, choćby na przykładzie kultur młodszego neolitu (A. Zakościelna, J. Gurba 2006) czy też kultury trzcinieckiej (H. Taras 2004). Liczne powiązania kulturowe skłoniły badaczy lubelskich do określenia tego pogranicza jako *klucz do prehistorii Europy Środkowej* (A. Zakościelna, J. Gurba, A. Kokowski 2000, s. 299).

Nawet pobieżne spojrzenie na zestaw opracowań i literatury uświadamia, że Autor pominął, poza nielicznymi wyjątkami odnośnie okresu wczesnego średniowiecza, cały dokumentacyjny i publikowany dorobek archeologiczny. Trzeba przyznać, że uczynił to konsekwentnie, bowiem nie uznał za stosowne wspomnieć również własnych dokonań i publikacji, które tworzą w badaniach pradziejów Zamojszczyzny, szczególnie jeżeli chodzi o kulturę łużycką, znaczący dorobek (np. J. Niedźwiedź 1987; 1992; J. Niedźwiedź, W. Koman 1996; J. Niedźwiedź, H. Taras 1997).

Niewiele lepiej przedstawia się pozycja archeologii odnośnie okresu wczesnego średniowiecza. Niezbyt trafne wydaje się przyjęte na początku założenie, że *mniej więcej od VII wieku rozpoczyna się na tym terenie okres stabilizacji osadniczej trwającej do poł. XIII w.* (s. 11), gdyż poczynając od wyznaczonej przez Autora dolnej cezurę zaczyna się proces dynamicznego rozwoju osadnictwa (por. J. Gurba i in. 1995). W tak rozległym okresie można by wyznaczyć co najmniej dwa okresy przełomowe w dynamice rozwoju osadnictwa. Pierwszy – w granicach VIII/IX-X w. – wiązać należy z powstawaniem sieci grodowej (zwykle w starszej historiografii zwanej terytorium Grodów Czerwieńskich), a więc wzniesieniem obwałowań w Skibicach (A. i R. Niedźwiadkowie, A. Rozwałka 1997), Gródku nad Bugiem – latopisowym grodzie Wołyń (E. Banasiewicz 1990, s. 64-70), Czermnie – latopisowym grodzie Czerwień (J. Gurba, R. Szczygieł 2006, s. 71-79), Guciowie (H. Maruszczak 1997), Śniatyczach i Majdanie Górnym (I. Kutylowska 1997, H. Maruszczak 1999). Drugi okres – od lat 30. XI do XII w. włącznie – wzmocnienia procesów osadniczych na omawianych terenach wiązać możemy z wcieleniem owego terenu przez Jarosława Mądrego do Rusi i budowę nowych grodów na pograniczu z Polską w: Grabowcu (I. Kutylowska 1997), Jurowie (E. Banasiewicz 1999), Sąsiadce – latopisowym Sutiejsku (E. Banasiewicz 1990, s. 91-94), Suścu (E. Banasiewicz 1990, s. 101) i Szczebreszynie (I. Kutylowska 1997).

Podobnie jak w przypadku charakterystyki przemian osadniczych i kulturowych w pradziejach, nie znajdujemy w przypadku wczesnego średniowiecza choćby próby odniesienia do szerszego tła i konstatacji, w jakim stopniu przemiany na ziemiach późniejszej Zamojszczyzny były specyficzne i jaką rolę pełniły, zarówno w okresie najstarszego osadnictwa słowiańskiego, kształtowania się opolnych i plemiennych wspólnot terytorialnych, jak i w czasie transformacji w ramy organizacji państwowych. Bogaty zasób zamojskich badań wykopaliskowych umożliwia już podjęcie próby dogłębniejszej oceny zjawisk kulturowych i osadniczych na przełomie pradziejów i wczesnego średnio-

wieczna, tak w zasięgu lokalnym (por. E. i A. Kokowscy 1987, s. 41-45), jak i w perspektywie historii starożytnej ziem polskich (por. A. Kokowski 2005, s. 525-535).

W prezentacji okresu wczesnośredniowiecznego przede wszystkim zastrzeżenie budzi sformułowanie, że obszary tzw. Grodów Czerwieńskich *stanowiły zachodnią rubież państwa kijowskiego, choć przejściowo (od poł. X wieku do 981 roku i w latach 1018-1031) należały do Polski piastowskiej* (s. 12). Niezależnie od lokalizacji, ciągle dyskusyjnej (por. V. Krzywicka 1996; J. Górak 2004), Grodów Czerwieńskich, zarówno wymowa wzmianek w *Powieści minionych lat*, jak i najnowsze opracowania naukowe wskazują na pierwotną przynależność do Lachów, czyli zapewne do terytorium plemienia Łędzian (G. Labuda 1996; F. Sielicki 1999, s. XLI-XLII, s. 65, 117; Makarski 1996, s. 44-75; J. Gurba 2004). O przynależności grodu w Czermnie – do czasu jego aneksji przez Jarosława Mądrego – do zachodniej rubieży państwa piastowskiego świadczą również źródła archeologiczne. Sam Autor zresztą stwierdza, że *od wieku XI nastąpiła zmiana charakteru osadnictwa, pojawiły się bowiem zabytki wschodniosłowiańskie, co zgodne jest z ruskimi latopisami* (s. 1). Zamieszanie istnieje również w związku z problemem kresu grodu w Czermnie. Autor pisze, że *kres egzystencji grodów położył w 1241 roku niszczycielski najazd Mongołów pod wodzą Batu-chan. Zniszczony został główny gród Czerwień i Wołyń* (s. 13). Wcześniej jednakże wspomina o zarządzeniu chana Burundaja z 1259 roku o likwidacji grodów na Rusi i przypuszcza, że *być może wówczas zniszczono wały w Czermnie* (s. 13). Jeżeli jednak, co wynika z tekstu, Autor utożsamia latopisowy Czerwień z grodem w obecnym Czermnie, to nie może nie uwzględnić badań dendrochronologicznych, które dowodzą, że gród w Czermnie nie został zniszczony przez Tatarów w 1241 r., lecz prawdopodobnie w drugiej połowie XIII w. (J. Gurba, A. Urbański 1998, s. 164). Wynik badań drewna z najmłodszych umocnień grodu zdaje się potwierdzać jego istnienie co najmniej do roku 1289, do którego odnosi się wzmianka mówiąca o bojarach ruskich doradzających księciu Mściśławowi zajęcie grodów w Bełzie i Czermnie (J. Górak 1990, s. 19).

Prezentacja w *Leksykonie* materiału z późnego średniowiecza i czasów nowożytnych na pewno zyskałaby, gdyby Autor wykorzystał nowsze publikacje, zwłaszcza dokonania lubelskiego środowiska historycznego. Pominęte zostały prace Włodzimierza Czarneckiego na temat powstania i rozwoju sieci parafialnej kościoła łańciskiego w Ziemi Chełmskiej (W. Czarnecki 2000) i Kazimierza Myślińskiego o Dymitrze z Goraja i dobach szczebreszyńskich (K. Myśliński 1981). Ponadto nieuwzględnione zostały publikacje Grzegorza Jawora

o osadnictwie wołoskim i zapleczu wiejskim wokół Szczebrzeszyna i Goraja (G. Jawor 1998; 2000; 2004), a także prace Feliksa Kiryka i Bożeny Nowak dotyczące urbanizacji (F. Kiryk 1972; B. Nowak 1996).

Zamieszczone tu uwagi dotyczą głównie materiału wczesnośredniowiecznego, co oczywiście wynika z profesji recenzentów (mediewista i archeolog), jednakże naraził się na nie sam Autor generalnie słabym uwzględnieniem, zarówno we *Wstępie*, jak i w *Opisie miejscowości*, wyników badań archeologicznych. Zarzut ten jest oczywiście do naprawienia, bowiem

sam J. Niedźwiedź jest do tego najlepiej przygotowany i może śmiało podjąć się opracowania i wydania *Leksykonu archeologicznego miejscowości dawnego województwa zamojskiego*. Wówczas, biorąc pod uwagę także recenzowaną publikację – poprawioną i dostosowaną do dwutomowej edycji, otrzymalibyśmy całościowy zestaw materiałów, tak bardzo potrzebnych do naukowej rekonstrukcji dziejów Zamojszczyzny, ale nade wszystko do wypełnienia zadań, które zostałyby postawione we *Wstępie* i sprowadzają się do deklarowanej przez Wydawcę misji oświatowej.

Literatura

- Banasiewicz Ewa
1990 *Grodziska i zamczyska Zamojszczyzny*. Zamość.
1999 *Czwarty sezon badań grodziska w Jurowie, pow. Tomaszów Lubelski, woj. Lubelskie*. Archeologia Polski Środkowowschodniej 4, s. 165-169.
- Czarnecki Włodzimierz
2000 *Rozwój sieci parafialnej kościoła łacińskiego w Ziemi Chełmskiej do początku XVII w.* Roczniki Humanistyczne 48: 2, s. 29-84.
- Czopek Sylwester
1997 *Uwagi o kulturze łużyckiej na Lubelszczyźnie*. Archeologia Polski Środkowowschodniej 2, s. 210-273.
1999 *W kwestii tzw. grupy czerniczyńskiej*. Kultura Przeworska 4, s. 201-204.
- Gedl Marek
1989 *Wczesnobrązowe kultury wschodniej części Polski*. W: Od paleolitu do środkowego okresu lateńskiego. Część 2: Epoka brązu i początki epoki żelaza. red. J. Kmiecinski. Warszawa–Łódź, s. 438-440. Pradzieje ziem polskich 1-2.
- Gardawski Aleksander, Kowalczyk Jan (red.)
1978 *Wczesna epoka brązu*. Wrocław. Prahistoria Ziem Polskich 3.
- Głosik Jerzy
1968 *Kultura strzyżowska*. Materiały Starożytne 11, s. 7-114.
- Górak Jan
1990 *Miasta i miasteczka Zamojszczyzny*. Zamość.
2004 *Gród Czerwień w świetle kronik i legend*. Biuletyn Towarzystwa Regionalnego Hrubieszowskiego 40: 1-2, s. 11-20.
- Gumiński Witold
1989 *Gródek Nadbużny. Osada kultury pucharów lejkowatych*. Wrocław.
- Gurba Jan
2004 *Wczesnośredniowieczny Czerwień i Grody Czerwieńskie na pograniczu polsko-ruskim*. W: Geograficzne problemy pogranicza Europy Zachodniej i Wschodniej, red. H. Maruszczak, Z. Michalczyk. Lublin, s. 53-59.
- Gurba Jan, Banasiewicz Ewa, Florek Marek, Gołub Stanisław, Rozwałka Andrzej
1995 *Formowanie się wczesnośredniowiecznego osadnictwa Polski środkowowschodniej*. Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, sec. F 50, s. 67-76.
- Gurba Jan, Szczygieł Ryszard
2006 *Okolice Hrubieszowa w średniowieczu*. W: Dzieje Hrubieszowa, t. 1. Od pradziejów do 1918 roku, red. R. Szczygieł. Hrubieszów, s. 71-85.
- Gurba Jan, Urbański Andrzej
1998 *Nowe materiały do datowania drewnianych konstrukcji zespołu grodzowego „Czerwień”*. Archeologia Polski Środkowowschodniej 3, s. 159-164.
- Hensel Witold, Wiślański Tadeusz (red.)
1979 *Neolit*. Wrocław. Prahistoria Ziem Polskich 2.
- Jawor Grzegorz
1998 *Oblicze etniczne i rozwój osadnictwa okolic Goraja w późnym średniowieczu*. Region Lubelski 6 (8) (1994-1996), s. 55-62.
2000 *Osady prawa wołoskiego i ich mieszkańcy na Rusi Czerwonej w późnym średniowieczu*. Lublin.
2004 *Wśród lasów, łąk i pól. Osadnictwo wiejskie okolic Szczebrzeszyna w późnym średniowieczu*. W: Peregrinatio ad veritatem. Studia ofiarowane Profesor Aleksandrze Witkowskiej OSU z okazji 40-lecia pracy naukowej, red. U. Borkowska OSU, C. Deptuła, ks. R. Knapieński, Z. Piłat, E. Wiśniowski. Lublin, s. 151-161.
- Kiryk Feliks
1972 *Z badań nad urbanizacją Lubelszczyzny w dobie jagiellońskiej*. Rocznik Naukowo-Dydaktyczny Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Krakowie 43. Prace Historyczne 6, s. 93-64.
- Kmiecinski Jerzy (red.)
1989a *Od paleolitu do środkowego okresu lateńskiego. Część 1. Epoka kamienia*. Warszawa–Łódź. Pradzieje ziem polskich 1-1.
1989b *Od paleolitu do środkowego okresu lateńskiego. Część 1. Epoka brązu i początki epoki żelaza*. Warszawa–Łódź. Pradzieje Ziem Polskich 1-2.
- Kokowscy Ewa i Andrzej
1987 *Osadnictwo wczesnośredniowieczne w mikroregionie pomiędzy Huczwą, Bugiem i Bukową na tle osadnictwa grupy masłomęckiej z młodszego okresu rzymskiego*. Zamość.
- Kokowski Andrzej
1991 *Lubelszczyzna w młodszym okresie przedrzymskim i w okresie rzymskim*. Lublin.

- 1993 *Gródek nad Bugiem cmentarzysko grupy masłomęckiej*, t. 1-3. Lublin.
- 1995 *Grupa masłomęcka. Z badań nad przemianami Gotów w młodszym okresie rzymskim*. Lublin.
- 1999 *Archeologia Gotów. Goci w Kotlinie Hrubieszowskiej*. Lublin.
- 2005 *Starożytna Polska. Od trzeciego stulecia przed narodzeniem Chrystusa do schyłku starożytności*. Warszawa.
- Krzywicka Violetta
- 1996 *Lokalizacja Czerwienia i Grodów Czerwieńskich*. Region Lubelski 5 (1991-1993), s. 9-17.
- Kutyłowska Irena
- 1997 *Średniowieczne osadnictwo grodowe na międzyrzeczu Wisły i środkowego Bugu*. W: Труды VI Международного Конгресса славянской археологии. Т. 1. Проблемы славянской археологии. Москва, s. 118-129.
- Labuda Gerard
- 1996 *Narodziny polsko-ukraińskiej granicy etnicznej – w polskiej historiografii*. W: Początki sąsiedztwa. Pograniczne etniczne polsko-rusko-słowackie w średniowieczu, red. M. Parczewski, S. Czopek. Rzeszów, s. 9-17.
- Libera Jerzy
- 1995 *Późny paleolit i mezolit środkowowschodniej Polski. Część pierwsza. Analiza*. Lublin. Lubelskie Materiały Archeologiczne 9.
- 1998 *Późny paleolit i mezolit środkowowschodniej Polski. Część druga. Źródła*. Lublin. Lubelskie Materiały Archeologiczne 11.
- 2001 *Krzemienne formy bifacjalne na terenie Polski i zachodniej Ukrainy (od środkowego neolitu do wczesnej epoki żelaza)*. Lublin.
- Machnik Jan
- 1978 *Wczesny okres epoki brązu*. W: J. Machnik, B. Gediga, J. Miśkiewicz, W. Hensel, Wczesna epoka brązu, red. A. Gardawski, J. Kowalczyk. Wrocław, s. 9-136. Prahistoria Ziem Polskich 3.
- Makarski Władysław
- 1996 *Pogranicze polsko-ruskie do połowy wieku XIV. Studium językowo-etniczne*. Lublin.
- Maruszczak Henryk
- 1997 *Wczesnośredniowieczne grodzisko w Guciowie na Roztoczu: wnioski z analizy jego topografii i warunków fizjograficznych regionu. (Przyczynek do studiów nad Grodami Czerwieńskimi)*. Archeologia Polski Środkowowschodniej 2, s. 227-235.
- 1999 *Grodzisko Biała Góra w Majdanie Górnym, pow. Tomaszów, woj. lubelskie*. Archeologia Polski Środkowowschodniej 4, s. 154-163.
- Myśliński Kazimierz
- 1981 *Dzieje kariery politycznej w średniowiecznej Polsce. Dymitr z Goraja 1340-1400*. Lublin.
- Niedźwiadkowie Agnieszka i Rafał, Rozwałka Andrzej
- 1997 *Sprawozdanie z sondażowych badań wykopaliskowych i odwiertów archeologicznych na stanowisku nr 1 w Skibicach, woj. zamojskie*. Archeologia Polski Środkowowschodniej 2, s. 142-148.
- Niedźwiedź Józef
- 1987 *Cmentarzysko kultury łużyckiej w miejscowości Łuszczów gm. Uchanie, woj. zamojskie*. Prace i Materiały Zamojskie [2], s. 139-177.
- 1992 *Materiały kultury łużyckiej (?) z okresu halsztackiego z południowowschodniej Lubelszczyzny*. W: Ziemia polskie we wczesnej epoce żelaza i ich powiązania z innymi terenami, red. S. Czopek. Rzeszów, s. 155-171.
- Niedźwiedź Józef, Komar Wiesław
- 1996 *Okolice Hrubieszowa w pradziejach i wczesnym średniowieczu*. Hrubieszów. Biblioteczka Towarzystwa Regionalnego Hrubieszowskiego 24.
- Niedźwiedź Józef, Taras Halina
- 1997 *Pogranicze chronologiczne kultury trzcinieckiej i łużyckiej na Lubelszczyźnie*. Archeologia Polski Środkowowschodniej 2, s. 367-384.
- Nowak Bożena
- 1996 *Urbanizacja obszaru między Wisłą a Bugiem w XIII-XVI wieku*. Region Lubelski 5 (7) (1991-1993), s. 227-233.
- Poppe Andrzej
- 1953 *Gród Wołyń. Z zagadnień osadnictwa wczesnośredniowiecznego na pograniczu polsko-ruskim*. Studia Wczesnośredniowieczne 4, s. 227-300.
- Sielicki Franciszek (przekład i opracowanie)
- 1999 *Powieść minionych lat*. Wrocław.
- Taras Halina
- 1995 *Kultura trzciniecka w międzyrzeczu Wisły, Bugu i Sanu*. Lublin.
- 2004 *Stan badań osad kultury trzcinieckiej w południowo-wschodniej Lubelszczyźnie*. W: Przez pradzieje i wczesne średniowiecze. Księga Jubileuszowa na siedemdziesiąte piąte urodziny docenta doktora Jana Gurby, red. J. Libera, A. Zakościelna. Lublin, s. 203-219.
- Zakościelna Anna
- 1996 *Krzemieniarstwo kultury wołyńsko-lubelskiej ceramiki malowanej*. Lublin. Lubelskie Materiały Archeologiczne 10.
- Zakościelna Anna, Gurba Jan
- 2006 *Okolice Hrubieszowa w epoce kamienia i starszego brązu*. W: Dzieje Hrubieszowa, t. 1 Od pradziejów do 1918 roku, red. R. Szczygieł. Hrubieszów, s. 31-47.
- Zakościelna Anna, Gurba Jan, Kokowski Andrzej
- 2000 *Lubelsko-Wołyńskie pogranicze kulturowe w pradziejach jako klucz do prehistorii Europy Środkowej*. Archeologia Polski Środkowowschodniej 5, s. 299-303.

Dr Andrzej Pleszczyński
Instytut Historii UMCS
Pl. M. Curie-Skłodowskiej 4
20-031 Lublin

Dr hab. Andrzej Rozwałka
Instytut Archeologii UMCS
Pl. M. Curie-Skłodowskiej 4
20-031 Lublin
a.rozwalka@interia.pl